

ОШ ШААРЫНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ТАРАНЧЫ СЫМАЛ (*PASSERIFORMES*) КУШТАРДЫН КЫШКЫ ОТУРУКТАШУУСУ

Впервые в урбанизированных ландшафтах юга Кыргызстана на примере города Ош выявлен видовой состав воробьинообразных птиц (35 видов, относящихся к 15 семействам), в зимних сезонах. Установлено, что с каждым годом растет влияние антропогенных факторов на окружающую среду, что приводит к обеднению видового состава и увеличению численности птиц за счет высокой степени монодоминантности синантропных и полусинантропных птиц.

In the first time in urbanization landscapes of south Kyrgyzstan specially in Osh town and its revealed species composition (stuff) of passeriformes birds (116 species relevant on 13 stuff) in winter season. It is established that influence of anthropogenic factors to environment grow year by year that comes to unison of species composition and increasing numbe of birds at the expense of high degrees of monodomination sinanthropal birds.

Таранчы сымалдар (*Passeriformes*) эң кеңири таркалган жана саны жагынан да басымдуулук кылган түркүм болуп саналат. 9000 түрдөн турган куштардын 5000 ден ашыгын таранчы сымал куштар түзөт. Башкача айтканда, 60%тен ашык куштар таранчы сымалдар түркүмүнө таандык. Алардын КМШ мамлекеттеринде 359 түрү кездешсе [3], Кыргызстанда 160 тан ашык түрүн кездештирүүгө болот. Алар 21 тукумга таандык болуп, Кыргызстандагы жалпы канаттуулардын 44% тин түзүшөт [4].

1997-2005–жылкы изилдөөлөрүбүздүн натыйжасында Ош шаарында жана анын чеке - белдеринде таранчы сымалдар (*Passeriformes*) түркүмүнө таандык канаттуулардан 18 тукумга таандык 71 түрүнүн кездешээри белгилүү [1].

Биздин 2009-2010–жылдардагы изилдөөлөрүбүздүн натыйжасында Ош шаарында кыш мезгилинде кездешүүчү таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштардын 35 түрү аныкталды. Алар: торгойлор (*Alaudidae*) – 1, жылкычы кучкачтар (*Motacillidae*) – 3, чыйырчыктар (*Sturnidae*) – 2, карга сымалдуулар (*Corvidae*) – 7, суучул каралар (*Cinclididae*) – 2, короолулар (*Troglodytidae*) – 1, көк шалкылар (*Prunellidae*) – 1, боз шалкылар (*Sylviidae*) – 1, таркылдактар (*Turdidae*) – 3, кашка чымчыктар (*Paridae*) – 3, көк текелер (*Sittidae*) – 1, чыйпылдак чымчыктар (*Certhiidae*) – 1, таранчылар (*Ploceidae*) – 2, мукурлар (*Fringillidae*) – 5, думбул сымалдуулар (*Emberizidae*) – 2.

Алардын басымдуу бөлүгү токойлорго жана бадалдуу аймактарга тиешелүү куштар болуп саналышат. Аларга: короолулар *Troglodytidae* – 1 (*Troglodytes troglodytes*), каргалар *Corvidae* – 2 (*Corvus monedula*, *Pica pica*), көк шалкылар (*runellidae*) – 1 (*Prunella fulvescens*), боз шалкылар *Sylviidae* – 1, (*Phylloscopus trochiloides*), таркылдактар *Turdidae* – 2 (*Erithacus rubecula*, *Turdus merula*), кашка чымчыктар *Paridae* – 3 (*Parus cyanus*, *P. c. flavipectus*, *P. bokharensis*), чыйпылдак чымчыктар *Certhiidae* – 1 (*Certhia familiaris*), мукурлар *Fringillidae* – 3 (*Carduelis carduelis*, *C. caniceps*, *Carpodacus rhodochlamys*), думбулдар *Emberizidae* – 1 (*Emberiza citrinella*) кирет.

Кыш мезгилинде таранчы сымал куштардын бир тобу адырларга жана орто бийиктеги чөлдөргө мүнөздүү болуп саналышат. Аларга торгойлор *Alaudidae* - 1 (*Galerida cristata*), жылкычы кучкачтар *Motacillidae*– 3 (*Motacilla (alba) personata*, *M. flava*, *M. citreola*), каргалар *Corvidae* – 2 (*Corvus frugilegus*, *C. cornix*), көк текелер *Sittidae* – 1 (*Tichodroma muraria*), таранчылар *Passeridae*– 2 (*Passer domesticus*, *P. montanus*), мукурлар *Fringillidae* – 2 (*Fringilla coelebs*, *F. montifringilla*), думбул сымалдуулар *Emberizidae* – 1 (*Emberiza calandra*).

Карга сымалдууларга таандык 4 түр: сары тумшук чөкө таан (*Pyrrhocorax graculus*), чөкө таан (*Corvus monedula*), кара карга (*C. corone*) жана кузгун (*C. corax*) тоо куштары болуп саналышат.

Таркылдактарга таандык сай сагызганы (*Myophonus caeruleus*) типтүү суу жээгиндеги куш болуп саналат. Ошондой эле кыш мезгилинде дарыя жана каналдардын жээгинде жогоруда көрсөтүлгөн 3 түр жылкычы кучкачтарды (*Motacillidae*), боз созолонду (*Prunella fulvescens*), дарыя жана каналдардан ак боор суучул караны (*Cinclus cinclus*) жана палластын суучул карасын (*C. pallasii*) кезиктирүүгө болот.

Ош шаарында кездешкен таранчы сымал куштардын ичинен басымдуу бөлүгүн синантроптук жана жарым синантроптук түрлөр түзүшөт. Аларга: көк көгүчкөн (*Columba livia*), кара чыйырчык (*Sturnus vulgaris*), чаар карга (*Corvus frugilegus*), ала карга (*C. cornix*), таан (*C. monedula*), токой таранчысы (*Fringilla coelebs*), талаа таранчысы (*Passer montanus*), үй таранчысы (*P. domesticus*), майна, ала канат (*Acridotheres tristis*) жана кара таркылдак (*Turdus merula*) кирет.

Адабияттык маалыматтардын негизинде [1; 4; 5] кыш мезгилинде Ош шаарында кездешкен куштардын Кыргызстандын аймагында 23 түрү жергиликтүү (жыл бою кездешүүчү), 6 түрү келгин (жаз мезгилинде уялоо үчүн учуп келүүчү) жана 6 түрү кыштоочу (кыш мезгилинде гана учуп келүүчү) куштар болуп саналышкандыгы маалым.

Биздин изилдөөлөрдүн натыйжасында, жергиликтүү түр болуп саналган 23 түрдүн ичинен 11 түрү гана Ош шаарында жергиликтүү болуп саналышат. Калган 12 түрүн (*Pyrrhocorax graculus*, *Corvus monedula*, *C. corone*, *Troglodytes troglodytes*, *Prunella fulvescens*, *Parus cyanus*, *P. cyanus*, *Carduelis carduelis*, *C. caniceps*, *Carpodacus rhodochlamys*, *Emberiza calandra*) Ош шаарынын аймагында кыш мезгилинде гана жолуктурууга болот. Анткени бул 12 түр куш тоо жана токой куштары болгондуктан, кыш мезгилинде тоо этектерине жана шаар экосистемасындагы дарактуу аймактарга учуп кетишет.

Ал эми келгин куштардын ичинен 3 түр жылкычы кучкачтын (*Motacilla (alba) personata*, *M. flava*, *M. citreola*) жана кара чыйырчыктын (*Sturnus vulgaris*) кээ бир особдорун кыш мезгилинде да жолуктурууга болот. Анткени алар кыш мезгилинде түрдүү тамак таштандылары, өсүмдүктөрдүн калдыктары жана уруктары менен тамактанууга жөндөмдүү болуп саналышат.

1-таблицада көрсөтүлгөндөй, кыш мезгилинде таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштардын 16 түрү жыл бою кездешүүчү жана 19 түрү кыштоочу түрлөр болуп саналышат. Андан сырткары, жогоруда көрсөтүлгөндөй 4 түр уялоочу куштардын (*Motacilla (alba) personata*, *M. flava*, *M. citreola*, *Sturnus vulgaris*) кээ бир особдору кыш мезгилинде да кездешет. Үй таранчысы (*Passer domesticus*) болсо жергиликтүү түр

экендигине карабастан, жаз мезгилинде уялоо үчүн гана адырлардын этегиндеги шаар четтерине түшүшөт. Аны калган мезгилдерде адырларда кезиктирүүгө болот.

1-таблица

Ош шаарынын таранчы сымалдар түркүмүнүн өкүлдөрүнүн келүү өзгөчөлүктөрү

№	Кыргызча аталышы	Кыргыз-стан б.-ча			
			Жергиликтүү	Кыштоочу	Келгин
1	Молдо торгой	Жерг.	+		
2	Сары жылкычы кучкач	Келгин	+		+
3	Сары баш жылкычы	Келгин	+		+
4	Ак жылкычы кучкач	Келгин	+		+
5	Кара чыйырчык	Келгин	+		+
6	Майна, афган чыйырчыгы	Жерг.	+		
7	Сагызган	Жерг.	+		
8	Сары тумшук чөкө таан	Жерг.		+	
9	Чөкө таан	Жерг.		+	
10	Чаар карга	Кышт.		+	
11	Кара карга	Жерг.		+	
12	Ала карга	Кышт.		+	
13	Күзгүн	Жерг.	+		
14	Ак боор суучул кара	Жерг.	+		
15	Палластын суучул карасы	Келгин	+		
16	Короолу	Жерг.		+	
17	Боз созолоң	Жерг.		+	
18	Жашыл сарыкаш	Келгин		+	
19	Таң чымчык	Кышт.		+	
20	Кара талкылдак	Жерг.	+		
21	Сай сагызган	Жерг.	+		
22	Ак чымчык	Жерг.		+	
23	Сары төш кашка чымчык	Жерг.		+	
24	Сур чымчык	Жерг.	+		
25	Тегерек канат, кызыл канат	Жерг.	+		
26	Кадимки чыйпылдак	Жерг.		+	
27	Таранчы, үй таранчысы	Жерг.	+		+
28	Талаа таранчысы	Жерг.	+		
29	Ушучук, токой таранчысы	Кышт.		+	
30	Токой кара таранчысы	Кышт.		+	
31	Кадимки сары канат	Жерг.		+	
32	Сары канат	Жерг.		+	
33	Тянь-Шань кызыл	Жерг.		+	
34	Чыйпылдак, чоң дүмбүл	Жерг.		+	
35	Кадимки чыйпылдак	Кышт.		+	
	Жалпысы:		16	19	5

Демек, кыш мезгилинде Ош шаарынын таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштарды кыштоочу жана жергиликтүү түрлөрдөн башка келгин түрлөр да түзүшөт.

Ош шаарында кездешкен таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштардын ичинен отурукташуу жыштыгы боюнча доминанттык түр болуп *Passer montanus* саналат. Анын

шаар тибиндеги ландшафттар боюнча жыштыгы 1 км² аянтка 2812 особу туура келип, кездешүү үлүшү 66% түзсө, айыл тибиндеги ландшафттарда отурукташуу жыштыгы 2085 ос./1 км² жана кездешүү үлүшү 64% түздү. Андан кийинки жыштыгы басымдуу болгон түр катары *Acridotheres tristis* эсептелет. Анын шаар тибиндеги ландшафттар боюнча жыштыгы 1 км² аянтка 758 особу туура келип, кездешүү үлүшү 17,78% түзгөндүгү аныкталса, айыл тибиндеги ландшафттар боюнча тыгыздыгы 1 км² аянтка 547 особу туура келип, кездешүү үлүшү 16,79% түзөөрү белгилүү болду (2-табл.).

2-таблица

Таранчы сымалдар түркүмүнө таандык канаттуулардын шаар жана айыл тибиндеги ландшафттардагы кышкы отурукташуу жыштыгы

№	ТҮРЛӨР	Канаттуулардын отурукташуу жыштыгы (ос./1км ² менен)						Орточо	%
		Янв.	%	Фев.	%	Дек.	%		
Шаар тибиндеги ландшафттар									
1.	Талаа таранчысы	3467	66,00±0,65	3719	65,5±0,632	1252	67,31±0,63	2812	65,96±0,7
2.	Майна, ала канат	853	16,24±0,51	1099	19,36±0,52	322	17,31±0,52	758	17,78±0,5
3.	Кара чыйырчык	397	7,56±0,36	313	5,51±0,30	84	4,52±0,30	264	6,19±0,37
4.	Чаар карга	129	2,45±0,21	215	3,79±0,25	25	1,3±0,254	123	2,88±0,26
5.	Токой таранчысы	128	2,44±0,21	92	1,62±0,17	23	1,24±0,17	81	1,90±0,21
6.	Сагызган	112	2,13±0,12	89	1,57±0,17	32	1,72±0,17	78	1,83±0,20
7.	Ала карга	49	0,93±0,13	65	1,15±0,14	39	2,10±0,14	51	1,20±0,17
8.	Кара таркылдак	45	0,86±0,13	54	0,95±0,13	41	2,20±0,13	47	1,10±0,16
9.	Молдо торгой	23	0,44±0,09	12	0,21±0,06			12	0,28±0,08
10.	Таан	10	0,19±0,06	10	0,18±0,06	4	0,22±0,06	8	0,19±0,07
Фондук түрлөр боюнча		5213	99,24±0,12	5668	99,86±0,05	1822	97,96±0,05	4234	99,32±0,1
Башка түрлөр боюнча		40	0,76±0,12	8	0,14±0,05	38	2,04±0,05	29	0,68±0,13
Жалпы жыштыгы		5253	100,0	5676	100,0	1860	100,00	4263	100,0
Айыл тибиндеги ландшафттар									
1.	Талаа таранчысы	2723	62,17±0,73	2925	62,17±0,75	607	48,10±0,40	2085	64,00±0,8
2.	Майна	745	17,01±0,57	541	17,01±0,58	354	28,05±0,26	547	16,79±0,7
3.	Чаар карга	376	8,58±0,42	254	8,58±0,44	114	9,03±0,81	248	7,61±0,50
4.	Ала карга	61	1,40±0,18	94	1,40±0,18	74	5,86±0,66	76	2,33±0,41
5.	Молдо торгой	171	3,90±0,29	29	3,90±0,30	-	-	67	2,06±0,25
6.	Сагызган	52	1,19±0,16	86	1,19±0,17	41	3,25±0,50	60	1,84±0,31
7.	Токой таранчысы	115	2,63±0,24	34	2,63±0,25	-	-	50	1,53±0,22
8.	Кара таркылдак	73	1,67±0,19	29	1,67±0,20	24	1,90±0,38	42	1,23±0,24
9.	Кара чыйырчык	33	0,75±0,13	32	0,75±0,13	21	1,66±0,36	29	0,89±0,22
10.	Таан	5	0,11±0,05	49	0,11±0,05			18	0,55±0,13
Фондук түрлөр боюнча		4354	99,41±0,12	4073	99,41±0,12	1235	97,85±0,41	3222	98,83±0,2
Башка түрлөр боюнча		26	0,59±0,12	56	0,59±0,12	27	2,15±0,41	36	1,17±0,25
Жалпы жыштыгы		4380	100,0	4129	100,0	1262	100,0	3258	100,0

Изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыгы талаа таранчысы (*Passer montanus*) менен майнанын (*Acridotheres tristis*) жогоруда берилген эки стациялар боюнча таралышы жана кездешүү жыштыгы салыштырмалуу түрдө бирдей экендигин көрсөттү.

Ал эми шаар тибиндеги ландшафттарда жыштыгы боюнча 3-орунда турган кара чыйырчыктын (*Sturnus vulgaris*) (264 ос.1км², кездешүү үлүшү - 6,20%) айыл тибиндеги ландшафттардагы жыштыгы 29 ос.1км² ди түзүп, кездешүү үлүшү 0,90% ке барабар болуп, 9-орунда тургандыгы аныкталды. Бул болсо, анын кыштоочу (жергиликтүү) популяциясынын көбүрөөк таштандылар менен тамактануусун айгинелейт. Андан сырткары, шаар тибиндеги ландшафттарга көбүрөөк ыңгайланышкан түр катары токой таранчысын (*Fringilla coelebs*) белгилөөгө болот.

Ал эми чаар карганын (*Corvus frugilegus*), ала карганын (*C. cornix*), таандын (*C. Monedula*) жана молдо торгойдун (*Galerida cristata*) жыштыктары айыл тибиндеги ландшафттарда басымдуулук кылганы алардын көбүрөөк аталган ландшафтка ыңгайлануусун айгинелейт.

Жалпы таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштардын кыш мезгилиндеги отурукташуу жыштыгы шаар тибиндеги ландшафттарда басымдуулук кылаары белгилүү болду, б.а., шаар тибиндеги ландшафттарда 1км² аянтка 4263 особь куштар туура келсе, айыл тибиндеги ландшафттарда 1 км² аянтка 3258 особь куштар туура келет.

Жыйынтыктап айтканда, Ош шаары урбанизациялык ландшафт катары куштардын түрдүк курамына бир топ жарды экендиги, бирок синантроптук түрлөрдүн түрдүк курамынын жана отурукташуу жыштыгынын басымдуулугун белгилөөгө болот. Мындай көрүнүш табигый ландшафттарды элестеткен аймактардын (камыштуу саздар, Ак-Буура дарыясынын жээк экосистемасындагы бадал-дарак өсүмдүктөрдүн) кыскарышы, таштандылардын көлөмүнүн улам артып барышы менен түшүндүрүлөт.

Ошондой эле кыш мезгилинде Ош шаарында таранчы сымалдар түркүмүнө таандык куштарды кыштоочу жана жергиликтүү түрлөрдөн башка келгин түрлөрдүн да түзөөрү аныкталды.

Адабияттар:

1. Абдыкааров А.М. Птицы города Ош и его окрестностей: Автореф. дис. ...канд. биол. наук. –Бишкек, 2005.
2. Птицы Киргизии. Т. 1-3. –Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959-1961. -Т.1. \А.И.Янушевич, П.С.Тюрин, И.Д.Яковлева и др. –1960. –273с.
3. Степанян Л.С. Состав и распределение птиц фауны СССР. Воробьинообразные Passeriformes. –М.: Наука, 1978. –392с.
4. Шукуров Э.Д. Птицы Киргизии: Науч. попул. очерк: В 2-х т. –Фрунзе: Мектеп, Т.2. –1986. –160 с.
5. Joost van der Ven. Looking birds in Kyrgys Republic. Central Asia. –В.: Rarity – Bishkek, 2002. –180 p., illus.